(A High Impact Factor, Quarterly, Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal)

NAVJYOT / Vol. X / Issue – III ISSN 2277-8063

इंडो-पॅसिफिक प्रदेश आणि भारत

डॉ.अरुण चव्हाण, सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग,भोगावती महाविद्यालय, कुरुकली, ता.करवीर कोल्हापूर.

प्रस्तावना :

'इंडो-पॅसिफिक' क्षेत्राचे गेल्या काही वर्षांत जगातील अनेक अर्थव्यवस्थांच्या भू-रणनीतीला आकार देण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. भौगोलिकदृष्ट्या, हिंद महासागर आणि पॅसिफिक महासागराचा काही भाग असलेला महासागराचा भाग इंडो-पॅसिफिक म्हणून ओळखला जातो. इंडो-पॅसिफिक प्रदेश नेहमीच भारतासाठी खूप महत्त्वाचा राहिला आहे, भारताचे पूर्व आणि दक्षिण-पूर्व आशियाई देशांशी आणि शतकानुशतके व्यापक संबंध आहेत. भारताच्या इंडो-पॅसिफिक भू-राजकीय दृष्टीकोनातील भारताच्या लुक ईस्ट – ॲक्ट ईस्ट – इंडो-पॅसिफिक धोरणाच्या विकासातील ही पहिली क्रिया मानली जाऊ शकते. भारताची इंडो-पॅसिफिक क्षेत्राबाबतची मुत्सद्दीगिरी वेगवेगळया धोरणांमुळे समोर येते.यामध्ये १९९४ मध्ये लुक ईस्ट पॉलिसी, २०१६ मधील ॲक्ट ईस्ट पॉलिसी आणि इंडो-पॅसिफिक क्षेत्रावर भर देऊन अलीकडील घोषणेसह हा प्रदेश भारताच्या परराष्ट्र धोरणात अधिक चांगल्या प्रकारे समाकलित झाला आहे. या धोरणामध्ये इंडिया इंडियन ओशन रिम असोसिएशन (IORA), इंडियन ओशन नेव्हल सिम्पोजियम (IONS), क्वाड यांच्या पुढाकारांचा समावेश आहे. अलीकडेच, पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांचा प्रदेशातील सर्व देशांसाठी सुरक्षा आणि विकासाचा विचार सागर धोरणांतर्गत भारताच्या इंडो-पॅसिफिक धोरणाशी आदर्शपणे जुळतो. आणि या क्षेत्रात अधिक लक्ष केंद्रित करण्यासाठी परराष्ट्र मंत्रालयाने इंडो-पॅसिफिक विभागाची स्थापना केली आहे.

उद्देश :

१.इंडो-पॅसिफिक प्रदेशातील भौगोलिक-सामरिक आणि भू-राजकीय घटकांचा अभ्यास करणे.

२. इंडो-पॅसिफिक प्रदेशातील भारताच्या भूमिकेचा अभ्यास करणे

इंडो-पॅसिफिक प्रदेशाचे सामरिक महत्त्व :

१.अलिकडच्या वर्षांत इंडो-पॅसिफिक प्रदेश हे जगाच्या भौगोलिक राजकीयदृष्ट्या भिन्न शक्तींमधील मुत्सद्दी आणि संघर्षाचे एक नवीन व्यासपीठ बनले आहे.

२. जागतिक व्यापारातील ७५टक्के माल याच प्रदेशातून आयात आणि निर्यात केला जातो आणि इंडो-पॅसिफिक क्षेत्राशी जोडलेली बंदरे जगातील सर्वात व्यस्त बंदरांमध्ये समाविष्ट आहेत.

३.जागतिक जीडीपीमध्ये या क्षेत्राचा वाटा ६० टक्के आहे. हे क्षेत्र ग्राहक आणि उत्पादक राष्ट्रांसाठी ऊर्जा व्यापार (पेट्रोलियम उत्पादने) साठी असुरक्षित आहे.

४.इंडो-पॅसिफिक प्रदेशात एकूण ३८ देश समाविष्ट आहेत, जे जगाच्या पृष्ठभागाच्या ४४ टक्के आणि एकूण जगाच्या लोकसंख्येच्या ६५ टक्के आहेत.

५.जगातील सर्वात वेगाने वाढणारी अर्थव्यवस्था, वाढता लष्करी खर्च आणि नौदल क्षमता आणि नैसर्गिक संसाधनांसाठी तीव्र स्पर्धा यासह काही अलीकडील घडामोडी या प्रदेशात वाढलेली भू-आर्थिक स्पर्धा दर्शवतात.

अशा प्रकारे जागतिक सुरक्षा आणि नवीन जागतिक व्यवस्थेची गुरुकिल्ली इंडो-पॅसिफिक क्षेत्राच्या हातात आहे. या अंतर्गत एक महत्त्वाचा भाग म्हणजे दक्षिण चीन समुद्र. येथे आसियान देश आणि चीन यांच्यात सतत वाद होत असतात. दुसरा महत्त्वाचा भाग म्हणजे मलाक्काची सामुद्रधुनी. इंडोनेशियाजवळ वसलेली ही सामुद्रधुनी सामरिक आणि व्यावसायिक दृष्टिकोनातून खूप महत्त्वाची आहे.

भारत आणि इंडो-पॅसिफिक प्रदेश :

इंडो-पॅसिफिक प्रदेश नेहमीच भारतासाठी खूप महत्त्वाचा राहिला आहे, या भागातून होणारा सागरी व्यापार हे यामागचे प्रमुख कारण आहे. याशिवाय आपली लष्करी शक्ती मजबूत करण्यासाठी भारताने युनायटेड स्टेट्स, आसियान, जपान, कोरिया आणि व्हिएतनाम सारख्या देशांसोबत अनेक नौदल सरावांमध्ये या क्षेत्रात भाग घेतला आहे

१. ONGC विदेश लिमिटेड व्हिएतनामच्या विशेष आर्थिक क्षेत्रामध्ये तेल आणि वायूची क्षमता शोधत आहे. भारत ८२ टक्के तेल आयात करतो. भारताला जिथून तेल मिळेल तिथून तेल घेतले पाहिजे. त्यामुळे तेल उत्खननासाठी दक्षिण चीन समुद्र अत्यंत महत्त्वाचा ठरू शकतो.

२. युनायटेड स्टेट्स ऑफ अमेरिका (यूएसए), भारत आणि जपान या प्रदेशाच्या विकासासाठी महत्त्वपूर्ण असलेल्या टिकाऊ पायाभूत सुविधा प्रकल्पांना वित्तपुरवठा करण्यासाठी एकत्र काम करत आहेत.

३. G20 शिखर परिषदेच्या २०१९ च्या बाजूला झालेल्या जपान-भारत-यूएस त्रिपक्षीय बैठकीत इंडो-पॅसिफिक प्रदेश हा चर्चेचा प्रमुख विषय होता.

४. भारताने एप्रिल २०१९ मध्ये परराष्ट्र मंत्रालयात एक इंडो-पॅसिफिक शाखा देखील स्थापन केली आहे. भारताचे अनेक विशेष भागीदार, जसे की अमेरिका, ऑस्ट्रेलिया, जपान आणि इंडोनेशिया, प्रत्यक्षात इंडो-पॅसिफिक क्षेत्राला 'आशिया पॅसिफिक प्लस इंडिया' असे संबोधतात.

५. दक्षिण चीन समुद्र आणि पूर्व चीन समुद्रात चीनचा मुकाबला करण्यासाठी भारताला एक प्रमुख शक्ती म्हणून स्थापित करणे हा या प्रकारच्या धोरणाचा मुख्य उद्देश आहे.

तथापि, या क्षेत्राबाबत भारताचे धोरण जास्तीत जास्त शांततेवर भर देते. भारताचे धोरण मुक्त, मुक्त आणि सर्वसमावेशक प्रदेश म्हणून परिभाषित करते भारत आफ्रिकेच्या किनाऱ्यापासून अमेरिकेच्या किनाऱ्यापर्यंतचा प्रदेश इंडो-पॅसिफिक म्हणून ओळखतो.

चीनच्या विपरीत भारत नेहमीच एकात्मिक आसियानचा (आसियान) पुरस्कर्ता राहिला आहे. चीनने आसियानमध्ये फूट पाडा आणि राज्य करा या धोरणाचा अवलंब केल्याचे दिसून येते. पूर्वी हा भाग अमेरिकेचे वर्चस्व असलेला अमेरिकन सरोवर म्हणून पाहिला जात होता, परंतु अलिकडच्या वर्षांत झालेल्या बदलांमुळे या भागाचे चिनी तलावात रूपांतर तर होणार नाही ना अशी भीती वाढली आहे. या प्रदेशावर कोणत्याही एका देशाचे वर्चस्व भारताला नको आहे, त्यामुळे भारत-ऑस्ट्रेलिया-फ्रान्स आणि भारत-ऑस्ट्रेलिया-इंडोनेशिया या त्रिपक्षीय गटांद्वारे चीन या प्रदेशावर वर्चस्व गाजवू नये यासाठी ते प्रयत्न करत आहेत.

भारताने या क्षेत्रात आपला प्रभाव वाढवण्यासाठी धोरण बनवले यात सागरमाला परियोजना, क्वाड, पूर्वेकडील सक्रीय धोरण या तीन धोरणाच्या अंतर्गत भारताने धोरण क्रियांन्वित केले.

१.सागरमाला परियोजना :

पायाभूत सुविधांच्या विकासात आणि मालवाहतुकीच्या बाबतीत भारतीय बंदरे खूप मागे आहेत. जीडीपीमध्ये रेल्वेचा वाटा सुमारे ९% आहे आणि रस्ते वाहतुकीचा वाटा ६% आहे, तर बंदरांचा वाटा सुमारे १% आहे. सध्या, भारतीय बंदरे खंडाच्या दृष्टीने देशाच्या निर्यात व्यापाराच्या ९०% पेक्षा जास्त हाताळतात. या सर्व गोष्टी लक्षात घेऊन बंदरांच्या पायाभूत सुविधांचा विकास करण्यासाठी सागरमाला प्रकल्प भारत सरकारने सन २०१७ मध्ये सुरू केला होता. या सागरमाला प्रकल्प 'कौशल्य विकास' आणि 'मेक इन इंडिया' लक्षात घेऊन बंदरे विकसित करून औद्योगिकीकरणाला चालना देऊन किनारपट्टीच्या संभाव्यतेचा उपयोग करेल. प्रकल्पाच्या माध्यमातून मच्छीमार आणि किनारपट्टीवरील समुदायांसाठीही नवीन संधी निर्माण होणार आहेत. या प्रकल्पाच्या

धोरणात्मक बाजूचा विचार केला तर चीनच्या 'स्ट्रिंग ऑफ पर्ल' प्रकल्पाविरुद्ध बंगालचा उपसागर, अरबी समुद्र आणि हिंदी महासागरात भारताला सामरिक दृष्टिकोनातून सुरक्षा प्रदान करते. त्यामुळे सागरमाला प्रकल्प भारतासाठी केवळ आर्थिक दृष्टिकोनातूनच नव्हे तर धोरणात्मक आणि राजकीय दृष्टिकोनातूनही अत्यंत महत्त्वाचा आहे.

२.**क्वाड** : Quadrilateral Security Dialogue (QUAD) हा भारत, अमेरिका, जपान आणि ऑस्ट्रेलिया यांच्यातील अनौपचारिक धोरणात्मक संवाद मंच आहे. हे या देशांना 'मुक्त, मुक्त आणि समृद्ध' इंडो-पॅसिफिक प्रदेश सुनिश्चित करण्यासाठी आणि समर्थन देण्यासाठी एकत्र आणते. क्वाडची संकल्पना पहिल्यांदा २००७ मध्ये जपानचे माजी पंतप्रधान शिन्झो आबे यांनी औपचारिकपणे मांडली होती, जरी चीनच्या दबावाखाली ऑस्ट्रेलियाने माघार घेतल्याने ती पुढे नेली जाऊ शकली नाही. ऑस्ट्रेलिया, भारत, जपान आणि अमेरिका यांचा समावेश असलेला 'डेमोक्रॅटिक सिक्युरिटी डायमंड' उभारण्याची कल्पना शिंजो आबे यांनी २०१२ मध्ये हिंद महासागरापासून पॅसिफिक महासागरापर्यंत सागरी सुरक्षा सुनिश्चित करण्यासाठी मांडली होती इंडो-पॅसिफिक प्रदेशाला कोणत्याही बाह्य शक्तीच्या (विशेषतः चीन) प्रभावापासून मुक्त ठेवण्यासाठी नवीन धोरण तयार करण्यासाठी नोव्हेंबर २०१७ मध्ये 'क्वाड' गटाची स्थापना करण्यात आली आणि त्याची पहिली बैठक आसियान शिखर परिषदेच्या एक दिवस आधी झाली. या अंतर्गत इंडो-पॅसिफिकमधील सामरिक सागरी मार्ग कोणत्याही लष्करी किंवा राजकीय प्रभावापासून मुक्त ठेवणे हा क्वाडमागील हेतू आहे. मुळात याकडे एक धोरणात्मक गट म्हणून पाहिले जाते ज्यांचे काम चिनी वर्चस्व कमी करणे आहे. नियमांवर आधारित जागतिक व्यवस्था, नेव्हिगेशनचे स्वातंत्र्य आणि उदारमतवादी व्यापार प्रणाली सुरक्षित करणे हे क्वाडचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. क्वाड इंडो-पॅसिफिक प्रदेशातील देशांसाठी पर्यायी कर्ज वित्तपुरवठा देखील देते. चतुर्भुज नेत्यांनी समकालीन आणि उदयोन्मुख तंत्रज्ञान, कनेक्टिव्हिटी आणि पायाभूत सुविधा, सायबर सुरक्षा, सागरी सुरक्षा, मानवतावादी मदत, आपत्ती निवारण, हवामान बदल, महामारी आणि शिक्षण यासारख्या समकालीन जागतिक मुद्द्यांवर विचार विनिमय केले.

इंडो-पॅसिफिक प्रदेशातील भारताचे आव्हाने :

चीनला वगळून व जपानला सोबत घेऊन इंडो- पॅसिफिक क्षेत्रात नवा त्रिकोण उभा करण्याचा रशिया व भारताचा प्रयत्न आहे. इंडो-पॅसिफिकची भू-राजकीय व्यवस्था ही खऱ्या अर्थाने अमेरिका, चीन, रशिया, भारत आणि जपान यांच्या धोरणांवर आधारित आहे. यांच्यातील आपसातील संबंध काही बाबतींत समान असतील तर काही बाबतींत संघर्षाचे असू शकतील. प्रत्येक राष्ट्र आपल्या राष्ट्रहितानुसार वेगवेगळया पातळयांवर मैत्री किंवा सहकार्य प्रस्थापित करू शकतील. यानुसार भारताचे इंडो-पॅसिफिक प्रदेशातील आव्हानात चीनचे वर्चस्व हा महत्वाचा अडथळा आहे. भारताच्या 'लुक ईस्ट' धोरणाच्या चौकटीत भारतीय नौदलाने आपली सामरिक नीती जाहीर केली आहे. त्या नौदलाच्या धोरणात आशिया पॅसिफिकचा उल्लेख आहे, दक्षिण चिनी समुद्राचा उल्लेख आहे. भारताचे व्हिएतनामशी वाढते लष्करी संबंध याच धोरणाचा भाग आहे. परंतु, त्या धोरणाला लागणारे लष्करी पाठबळ अजून निर्माण झाले नसल्याने हे आव्हान भारतासमोर आहे. तसेच चीनचा वाढता आर्थिक, राजकीय आणि लष्करी प्रभाव हा दक्षिण तसेच पूर्व चिनी समुद्रातील भूमिकेतून दिसून येतो. तसेच हिंदी महासागरातील 'स्ट्रिंग ऑफ पर्ल्स' या आग्रही भूमिकेत जाणवतो. अर्थात या चीनच्या भूमिकेला भारत व जपान या क्षेत्रीय सत्तांचे आव्हान देखील निर्माण केले असले तरी अजून प्रभावी आव्हान निर्माण झाले नाही.

समारोप :

इंडो-पॅसिफिक प्रदेशातील अनेक देश, विशेषत: ऑस्ट्रेलिया, जपान, अमेरिका आणि इंडोनेशिया इ. या प्रदेशातील भारताची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची मानतात. हे सर्व देश दक्षिण चीन समुद्र आणि पूर्व चीन समुद्रात चीनचा मुकाबला करण्यासाठी भारताकडे पर्याय म्हणून पाहत आहेत. या प्रदेशात शांतता आणि सुरक्षितता वाढवण्यासाठी भारत काम करण्यास तयार असला तरी भारतासाठी इंडो-पॅसिफिक क्षेत्र म्हणजे मुक्त, मुक्त आणि सर्वसमावेशक प्रदेश. भारताने हिंद-पॅसिफिक क्षेत्राच्या व्याख्येत हिंद महासागर आणि पॅसिफिक महासागरातील सर्व देश आणि या प्रदेशात ज्यांचे हितसंबंध आहेत अशा सर्व देशांचा समावेश केला आहे. अशा प्रकारे भारत अमेरिकेच्या इंडो-पॅसिफिक प्रदेशाच्या व्याख्येचे पालन करत नाही, ज्याचे एकमेव लक्ष्य चीनचा प्रभाव मर्यादित करणे किंवा दूर करणे हे आहे.

संदर्भ :

१.योगेश जोशी, 'अनिच्छुक भारत, एशिया-प्रशांत क्षेत्र में चीन और गठबंधन की राजनीति की बढ़ती ', *एशिया-प्रशांत बुलेटिन*, अप्रैल २०१२

२.Aiyar, P. (2018). Modi, Abe back ‗free Indo-Pacific'. The Hindu (30 October, 2014), retrieved from https:// www. thehindu. com/ news/ national/modi-abe-back-freeindo-pacific/ article 25364481.ece.

३.India- Indonesia Discuss Indo-Pacific Cooperation. The Hindu (12 July, 2018), retrieved from https://www.thehindu.com/news/national/india-indonesiadiscuss -indo-pacific-cooperation/article24401794.ece.

४.Ballabh, A. (2013). Towards Dominating Indian-Ocean. New – Delhi: Harmain off set press. Bhagirath, K.V. (2014). Indo-Pacific Region as a Spatial Concept. In Bhatia, K. Rajiv & Vijay Sakhuja (Ed.), Indo-Pacific Region: Political and Strategic Prospects. New Delhi: Vij Books India Ltd

५.Braun, D. (1982). The Indian Ocean: Region of Conflict or „Peace Zone‟.United Kingdom: C. Hurst & Co. (Publisher) Ltd.

६.Chacko, P. (2016). New Regional Geopolitics in the Indo-Pacific: Drivers, dynamics and consequences. New York: Routledge.

७.Majeed, Akhtar. (1986). Indian Ocean: Conflict & Regional Cooperation. New Delhi: Rise Press Publication